

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

SEVİNC RASİM qızı RZAYEVA

MÜASİR LİŖVİSTİK CƏRƏYANLARIN
AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ ƏKSI

5704.01- Dil nəzəriyyəsi

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI – 2018

İş Azərbaycan Dillər Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər

Fəxrəddin Yadigar oğlu Veysəlli
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər:

Kamilə Abdulla qızı Vəliyeva
filologiya üzrə elmlər doktoru

Cavanşir Xankişi oğlu Muradov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı təşkilat:

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Azərbaycan dilçiliyi kafedrası

Müdafiə “___” _____ 2018-ci il tarixdə saat _____ -da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.141 – Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “___” _____ 2018-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

S.Y.Məmmədova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Tədqiqat işi müasir linqvistik cərəyanların Azərbaycan dilçiliyinin inkişafına təsirinin öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. Mövzunun seçimi Azərbaycan dilçiliyini dünya dilçiliyi kontekstində araşdırmaq zərurətindən irəli gəlmişdir. Çünki linqvistik cərəyan və məktəblər Azərbaycan dilçiliyi kontekstində hələ də lazımi səviyyədə tədqiq olunmamışdır. Məhz bu səbəbdən müasir dilçilik cərəyanlarının Azərbaycan dilçiliyi kontekstində öyrənilməsi aktual və məqsədəuyğundur.

Dünya dilçiliyində yaranan yeni linqvistik fikir və nəzəriyyələrin Azərbaycan dilinin sistem-struktur xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində geniş üfüqlər açması tədqiqat işinin aktuallığından xəbər verir. Buna görə də Azərbaycanda nəzəri dilçiliyin sistemli şəkildə öyrənilməsi linqvistik müstəvidə dilçilik elmimizin vacib məsələlərindən biri kimi dəyərləndirilə bilər.

F.Y.Veysəlli dilçiliyin tarixinin öyrənilməsinin önəmini qeyd edərək yazır: “Dilçilik tarixi təkcə bu elmin formalaşması yolunda zaman-zaman buraxılmış səhvləri düzəltmək deyildir. Əslində, elə bunun özü çox önəmli bir işdir, çünki hər bir elm öz keçmişini üzərində ucalır və inkişaf edir. Keçmişini öyrənmək həm də mövcud fikir və mülahizələri yenidən ifadə etmək üçün vacibdir. Hər hansı bir elm sahəsinin tarixini bilmək onun özəl prinsiplərini və nəzəri əsaslarını bilmək deməkdir”.¹

Azərbaycan dilçiliyinin bu və ya digər sahələri üzrə tədqiqatların sistemli şəkildə aparılması, onların əsas məziyyətlərinin elmi cəhətdən dəyərləndirilməsi, əldə olunan nəticələrin praktikaya tətbiq edilməsi zərurəti problemin həm aktuallığını, həm də yeniliyini şərtləndirir. Tədqiqat işində problemin bu istiqamətdə araşdırılması Azərbaycan dilçiliyinin müxtəlif sahələrinin qarşısında duran əsas vəzifələrin, onun gələcək inkişaf perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsi və konkret praktik planların hazırlanması baxımından da *aktuallıq* kəsb edir.

Tədqiqatın obyektini dünya dilçiliyində dillərin tədqiqinə həsr edilmiş linqvistik mənbə və qaynaqların təhlili təşkil edir.

Tədqiqat işinin predmetini dünya dilçiliyində nəzəri tədqiqat işlərinin xronoloji ardıcılıqla təhlildən əldə edilmiş nəticələrin ümumiləşdirilərək sistemləşdirilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi Azərbaycan dilinə dair yazılmış elmi mənbələrin müasir dilçilik cərəyanları kontekstində ayrıca tədqiqat işi səviyyəsində

¹ Veysəlli F.Y. German dilçiliyinə giriş. 3-cü təkmilləşdirilmiş nəşri, Bakı: Mütərcim, 2011, s. 16.

öyrənilməsinəndən ibarətdir. İşin elmi yeniliyi həm də onda müxtəlif dillər, habelə Azərbaycan dili ilə müqayisədə yazılmış əsərlərin elmi cəhətdən araşdırılması və bu istiqamətdə ümumi meyillərin müəyyən edilməsindən ibarətdir. Bundan başqa, tədqiqat işində koqnitiv dilçilik və diskurs problemi ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilçiliyi kontekstində araşdırılır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi Azərbaycanda müstəqillik dövründə və ondan əvvəl ayrı-ayrı dillər və onlarla müqayisədə yazılmış tipoloji araşdırmaları xronoloji ardıcılıqla təhlil etmək, həmin araşdırmalarda irəli sürülən fikir və mülahizələri sistemli şəkildə üzə çıxartmaq, linqvistik nəzəriyyə və tədqiqatların ümumi icmalını və səciyyəsinə vermək və onun gələcək perspektivlərini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Tədqiqatın əsas vəzifəsi müasir linqvistik cərəyanların yaranması, onların Azərbaycan dilçiliyində əks olunmasını tədqiq etmək və dilçiliyimizin bu cərəyanlardan əsasən hansılarına üstünlük verməsini dəqiqləşdirməkdir.

Bu məqsədlə tədqiqat işində aşağıdakı *vəzifələr* yerinə yetirilmişdir:

- Azərbaycanda dilçiliyin formalaşması və təşəkkül tarixini konkret mənbələr əsasında izləmək, habelə bu sahədəki tədqiqatların hazırkı durumuna dair araşdırmalar aparmaq;

- müstəqillik illərində Azərbaycanda ayrı-ayrı dillərin müxtəlif sahə və səviyyələri (fonoloji, morfoloji, leksik, sintaktik, habelə mətn dilçiliyi və s.) üzrə aparılmış tədqiqat işlərinin səciyyəsinə vermək;

- müxtəlif dillər üzrə yazılmış dissertasiya və monoqrafiyaların, leksikografik tədqiqatların elmi-nəzəri baxımdan linqvistik təsvirini verməklə ümumiləşdirmə aparmaq.

Tədqiqatın nəzəri bazası kimi İ.A.Boduen de Kurtene, F.de Sössür, L.V.Şerba, A.M.Peşkovski, L.R.Zinder, Y.S.Maslov, L.Blumfeld, N.Xomski, L.Yelmslev, Q.Qlison, A.Martine, A.İ.Smirnitski, N.Xomski, M.Hüseynzadə, Ə.Dəmirçizadə, Ə.Abdullayev, A.Axundov və b. əsərlərindən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. Tədqiqat işi Azərbaycan, o cümlədən digər dillər üzrə aparılmış araşdırmaların istiqamətlərini, onların elmi-nəzəri səciyyəsinə verməklə bərabər, gələcəkdə müxtəlif dillərin struktur və funksional baxımdan öyrənilməsilə bağlı sonrakı araşdırmaların inkişafına təkan verə bilər. Tədqiqatın nəticələrindən nəzəri və tipoloji dilçiliyin müxtəlif aspektlərinə tədqiqində istifadə edilə bilər. Tədqiqat işi Azərbaycanda müxtəlif linqvistik nəzəriyyələrin öyrənilməsi üçün nəzəri baza, habelə praktik kurslara dair vəsaitlər üçün dəyərli mənbə ola bilər.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. İşin nəticələrindən orta və ali məktəblərdə müxtəlif dillərin tədrisində dilçiliyin ayrı-ayrı sahələrinə tədrisinin

keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasında, elmi-metodik vəsait və proqramların hazırlanmasında tətbiq edilə bilər.

Dissertasiyada müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

- Azərbaycan dilinə, eləcə də başqa dillərə dair ilk tədqiqat işləri sovet dönəmində aparılsa da, dilçiliyimizin əsl mənada inkişafı respublikamızın müstəqillik illərinə təsadüf edir;

- respublikamızda sovet və müstəqillik dövrlərində aparılan tədqiqat işlərinin təhlili onlar arasında müəyyən bağlılığın, yəni müstəqillik illərindəki tədqiqatların sovet dilçiliyinin ənənələrinə söykəndiyini göstərir;

- Azərbaycanda dilin fonetika, fonologiya, morfolojiya, leksikologiya, sintaksis, qrammatika və s. sahələrinə aid tədqiqatlar ayrı-ayrı dillərin azərbaycandilli auditoriyada tədrisinin tələblərini ödəməyə yönəlmişdir;

- dünya dilçiliyində dil faktlarına antroposentrik yanaşma Azərbaycan dilçiliyinə də təsirsiz ötürməmişdir və bunun nəticəsi kimi koqnitiv, praqmatik və linqvokulturoloji istiqamətdə aparılan araşdırmalar son illər respublikamızdakı tədqiqatların əsas hissəsini təşkil edir.

Tədqiqat işinin materialı və metodları. Tədqiqat işinin qarşısında duran məsələlərin həlli aşağıdakı *metodlardan* - müqayisə, ümumiləşdirmə, kontekstual və empirik (xüsusi ədəbiyyatın, lüğətlərin və s. öyrənilməsi) istifadə etməyi şərtləndirir.

Tədqiqat işinin aprobasiyası. Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Dissertasiyanın ayrı-ayrı hissələrinin yazılması prosesində kafedraya hər il hesabat verilmiş, əsas müddəaları çap olunmuş 7 elmi məqalədə öz əksini tapmışdır.

Tədqiqatın strukturu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın giriş hissəsində mövzunun aktuallığı, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, obyekt və predmeti, dil materialı və tədqiqat işində istifadə olunan metodlar şərh olunur.

Dissertasiyanın "**Müasir dilçilik cərəyanlarının təhlili**" adlı **I fəslində** ayrı-ayrı dilçilik məktəblərinin nəzəri konsepsiyaları araşdırılır. **Birinci yarım fəsil** "Sankt-Peterburq məktəbi"nin nəzəri müddəalarının öyrənilməsinə həsr edilmişdir. İ.A.Boduen de Kurtene "fərddə olanın eyni zamanda həm də ümumbəşəri" olmasını qeyd edirdi. Səslərin sistem əlaqələrini, onların reallaşdıqları şəraiti nəzərə almadan təcrid olunmuş şəkildə öyrənilməsinin əleyhinə

olan İ.A.Boduen de Kurtene statik və dinamik aspektləri fərqləndirirdi: “Dildə durğunluq yoxdur. Dilin statikası onun dinamikasının yalnız xüsusi halıdır”.¹ O yazırdı ki, “dildə, onun bütün hissələrində və hissəciklərində nə qədər fiziki cəhət olsa belə, onlarda təmiz psixi həyat qaynayır və qaynaya bilər”.² İ.A.Boduen de Kurtene fonologiyanın və ya fonem və morfem nəzəriyyələrinin və fonetik alternasiyalar (əvəzlənmələr) nəzəriyyəsinin yaradıcısıdır və ilk dəfə fonetikada iki aspekti -antropofonika və psixofonetikanı fərqləndirmişdir.

İ.A.Boduen de Kurtene 1) səsi hərfdən ayırırdı; 2) morfem eyniliyini əsas götürərək səsdən fərqli olan anlayışı dilçiliyə gətirdi; 3) antropofonik cəhətdən fərqli səslərin funksional baxımdan bir fonemdə birləşməsinə təmin edən morfem eyniliyi prinsipini hazırladı; 4) fonemlərin məna fərqləndirmə ideyasını irəli sürdü; 5) fonemin struktur baxımından bölünməsinə və bunun nəticəsində kinem və akusm alındığını göstərdi; 6) fonetik əvəzlənmələrin nəzəri və praktik məsələlərini işləyib hazırladı.³

İ.A.Boduen de Kurtene fonem konsepsiyası əsasında formalaşan məktəbin ən sadıq davamçısı L.V.Şerbadır. L.V.Şerba yazırdı ki, “*Deti*” və *detski*” sözlərində /t/ və /t/-ni biz iki fonem kimi qəbul edirik, çünki *odet/odet', razut/razut, tuk/t'uk* sözlərində onlar məna fərqləndirir; ancaq birinci saitin müxtəlif çalarlarını *eyni fonem* kimi qəbul edirik, çünki rus dilində elə bir hal yoxdur ki, orada mənanın fərqlənməsi yalnız bu çalarlarla həyata keçsin. Bunun əksini biz fransız dilində görürük, onda /de/ və /dais/ sözlərində məna bu fonemlərin fərqliliyinə - /e/ (e dar) və /ε/ (e geniş) -yə söykənir”.⁴

L.V.Şerbanın bu tərifində məna fərqləndirmə ideyası nəzərə çarpır: “...canlı danışıqda bizim düşündüyümüzədən daha çox sayda müxtəlif səslər tələffüz olunur ki, onlar hər bir dildə sözləri və onların formalarını fərqləndirməyə qabil, yəni insan ünsiyyətinə xidmət edən nisbətən çox olmayan səs tiplərində birləşirlər. *Danışıq səslərindən* söhbət edəndə məhz bu səs tipləri nəzərdə tutulur. Biz onları *fonemlər* adlandıracağıq”... “*Ümuminin* (fonemin) reallaşdığı *hissəni* təşkil edən real tələffüz olunan müxtəlif səsləri biz *fonem çalarları* adlandıracağıq”.⁵ Onun fikrincə, “fonemin çalarları arasında adətən eləsi olur ki, o, müəyyən səbəblərdən həmin fonem üçün tipik sayılır, təcrid

¹ Бодуэн де Куртенэ И.А.. Избранные труды по общему языкознанию. т. I, М.: Издательство Академии Наук СССР, 1963, с. 349.

² Yənə orada, s. 260.

³ Бодуэн де Куртенэ И.А.. Избранные труды по общему языкознанию. т. II, -М.: Издательство Академии Наук СССР, 1963, 391 с.

⁴ Щерба Л.В. Фонетика французского языка. М.: 1963, с.9.

⁵ Yənə orada ,s. 9

olunmuş şəkildə tələffüz olunur və nitq elementi kimi dərk olunur. ... gələcəkdə məhz bu tipik çaları biz fonem adlandıracağıq”.¹ Beləliklə, L.V.Şerbanın sonrakı tərifində məna fərqləndirmə meyarının olmadığını gördük. L.V.Şerba fonem ilə variant arasında ciddi fərq qoymur: “çalarlıqlarla fonemlər arasında mütləq mənada sərhəd yoxdur”.² L.V.Şerba əhatədən ən az asılı olan çaları fonem adlandırırdı. Əslində, bütün çalarını əhatə edən, onların fəvqündə duran səsi o, əsas çalar adlandırmışdı. O, bununla da fonemlərlə çaları bərabər götürürdü.³ L.V.Şerba anlamında fonem 1) ən kiçik ümumi fonetik təsvirdür, 2) məna ilə bağlıdır, sözləri və söz formalarını fərqləndirir, 3) sözün fonetik tərkibindən onun bütövlüyünə xələl gətirmədən ayrılıb götürülə bilər.

I fəslin 2-ci yarım fəslində Moskva məktəbinin linqvistik konsepsiyası araşdırılır. Fərdi psixologizmin meyarlarını qəbul edən “moskvalılar”ın tədqiqatlarında dilin sosial fenomen kimi öyrənilməsinə, ədəbi dilin təşəkkül problemlərinə xüsusi yer ayrılır. Moskva məktəbi əsasən formal məktəb kimi tanınır və bu məktəbin öncülləri P.S.Küznetsov, A.A.Reformatski⁴ və başqaları dilçilik tarixinə morfematizm cərəyanı kimi daxil olmuşlar.

İntonasiya və sintaksisin qarşılıqlı əlaqəsini ilk dəfə moskvalıların görkəmli nümayəndəsi A.M.Peşkovski öyrənmişdir. O, intonasiyanı qrammatika ilə əlaqədə tədqiq etmişdir: “xəbərlilik kateqoriyasının ifadəsinin yeni üsulunu - intonasiyanı aşkar edirik, onun sayəsində söz söyləmə çevrilərək söz olmasına son qoyur.”⁵ Feili hissədən məhrum olmuş cümlələrdə predikativliyin yeganə ifadə vasitəsi kimi intonasiya çıxış edir. A.M.Peşkovskiyə görə, danışığın emosional tərəfi intonasiyanın əsas funksiyasını təşkil edir.

I fəslin 3-cü yarım fəslində Praqa funksional məktəbinin konsepsiyası araşdırılır. “Praqalıların” tədqiqatlarında fonologiya məsələləri əsas yer tutur. Fonemi diqqət mərkəzində saxlayan PDM ilk əvvəl İ.A.Boduen de Kurtenenin “fonem səsin psixi təəssüratıdır” tərifini əsas götürürdü.⁶ N.S.Trubetskoy dil və danışığı qarşılaşmasına uyğun olaraq dil səsləri haqqında iki elmin - fonetika və fonologiya olmasına israr edir; 2) onlar fonemin danışığı aktından ayrılıb götürülməsini minimal cümlələrlə iş metodikası vasitəsilə həyata

¹ Щерба Л.В. Фонетика французского языка. М.: 1963, с. 132

² Щерба Л.В. Русские гласные в качественном и количественном отношении. Л.: Наука, 1983, с. 16.

³ Зиндер Л.Р., Матусевич М.И. К дискуссии о фонеме. Изв.АН СССР, 1952, с. 67.

⁴ Реформатский А.А. Очерки по отечественной фонологии. М.: 1967

⁵ Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении М.: Госиздат, 1938, с. 175.

⁶ Трубецкой Н.С. Фонологияның асаслары. 1939-су ил алманча нәшрindən тәрјүмәси, “Son söz” və “Qeydlər” prof. F.Veysəllinindir. Bakı: Mütərcim, 2012, s. 43.

keçirirlər; 3) fonem özündən kiçik hissələrə bölünməyən vahid kimi relevant (fərqləndirici) əlamətlərin məcmusudur və funksiyası sözlərin mənalərini fərqləndirməkdən ibarətdir. PDM-in ən böyük nailiyyətlərindən biri fonoloji qarşılaşmalar nəzəriyyəsinə işləyib hazırlamasıdır. Morfem tərkibindəki fonem əvəzlənmələrini və morfemlərin fonem düzümünü öyrənən elm sahəsini onlar morfonologiya və ya fonomorfolojiya adlandırmağı tövsiyə edirdilər.¹

“Praqalıların” sintaksis probleminin öyrənilməsinə ən böyük töhfələri V.Mateziusun “cümlənin aktual üzvlənməsi” haqqındakı təlimidir. Aktual üzvlənmənin əsas elementləri sözlərin əsası, yəni bu situasiyada məlum olan və danışanın nədən çıxış etdiyi və sözlərin nüvəsi, yəni danışanın sözlərin ilkin nöqtəsi haqqında verdiyi məlumatdır.² Məlumatın predmeti və məlumatı həyata keçirən element, yəni yeni informasiyanı daşıyan ayırd edilir. Burada təkcə cümlənin əsasa və sözlərin nüvəsinə üzvlənməsi deyil, əsas və sözlərin nüvəsinin bir-birini izləməsi, yəni həm də söz sırası əhəmiyyətə malikdir. Məsələn, nəqli cümlələrdə adi sıra əsasdan sözlərin nüvəsinə doğru ardıcılıq hesab edilir. Məlum olandan yeniyə doğru yerləşməni V.Matezius “obyektiv sıra”, danışanın sözlərin nüvəsindən başlayıb əsasa doğru hərəkətini isə “subyektiv sıra” adlandırır. Onun fikrincə, subyektiv ardıcılıqda danışan məlumdan naməlumə təbii keçidə diqqət yetirmir, çünki o, sözlərin nüvəsinə aludə olduğundan, məhz onu birinci yerə qoyur. Belə ardıcılıq sözlərin nüvəsinə xüsusi çalar verir. Məsələn, /Mən ona görə 20 manat verdim// (obyektiv sıra) və /20 manat ona görə verdim// (subyektiv sıra) və s. V. fon Mateziusun cümlənin aktual üzvlənməsi təliminə görə, cümlə mübtədə-xəbərə və ya əksinə üzvlənmir, o, daha çox məlumatın vacibliyi baxımından üzvlənməndə biz temaya (məlum) və remaya (naməlum) üzvlənməni əsas götürməliyik. Məs.: /qatar gəldi// cümləsi normal danışmada “tema+rema” kimi olmalıdır. Yəni /qatar/ temadır, /gəldi/ isə remadır. Ancaq sənişin həm avtobus, həm qatar, həm də təyyarə gözlədiyi məqamda qatarın gəldiyini görərkən /qa"tar gəldi// kimi tələffüz edirsə, deməli, birinci yerdə gələn /qatar/ rema olur.³ Azərbaycan dilçiliyində cümlənin aktual üzvlənməsini K.Abdullayev işləyib hazırlamışdır.⁴

¹ Veysəlli F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları. Studia Philologica. I. Bakı: Mütərcim, 2005, 344 s.

² Матезиус В. О так называемом актуальном членении предложения //Пражский лингвистический кружок //Сб. статей. М.: Прогресс, 1967, с.239-245

³ Veysəlli F.Y. Dil. Bakı: Təhsil NPM, 2007, 252 s.

⁴ Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 2017, 284 s.

I fəslin 4-cü yarımfəslində Amerika deskriptivizm məktəbinin linqvistik konsepsiyası araşdırılır. Deskriptivistlər dil materialının formal təhlil üsullarının sistemini yaratmağa çalışırdılar. L.Blumfild linqvistik nəzəriyyəni riyazi postulatlarla uyğun qurmağa çalışırdı. Forma anlayışı onun konsepsiyasında əsasdır, çünki hər bir dil məhz onda təmsil olunur. Hər bir dil signallar cərgəsindən - dil formalarından ibarətdir. Hər bir dil forması signal vahidlərin - fonemlərin möhkəmlənmiş birləşməsidir. Amerika dilçiləri üçün fonem “dildə qarşılaşdırılan və eyni səs qruplarını qarşılıqlı istisna edən fonetik cəhətdən yaxın səslər qrupudur”.¹

Amerikanlar bilavasitə tərkiblər (immediate constituents) formal təhlil metodunu irəli sürüdürlər.² Bilavasitə tərkiblər üzrə təhlilin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, hər bir sözləm binar qarşılaşma kimi qəbul edilir və iki bilavasitə tərkibə bölünür. Onlar da yenidən bilavasitə tərkiblərə bölünür və proses morfemlərdə tamamlanır. Dil vahidlərinin üzvlənməsini elə aparmaq lazımdır ki, hər dəfə “maksimal” hissələr alınsın, yəni binar üzvlənməyə imkan verən hissələr alınsın. Məsələn, /Ağ donlu balaca qız böyük almanı yeyirdi// cümləsinin iki yerə bölünməsi maksimal üzvlənmə olacaqdır: 1) /Ağ donlu balaca qız/; 2) /böyük almanı yeyirdi/. Üzvlənmədən almanlar da /Ağ donlu/balaca qız/; /ağ/donlu/; balaca/qız hissələrinə bölünürlər.

Z.Hərrisin fikrincə, “transformasiya təhlili bilavasitə tərkiblər üzrə təhlilin mürəkkəbliyini aradan qaldırır”.³ Transformasiya təhlilində konstruksiyalar, transformlar və transformasiyalar anlayışlarından istifadə edilir. Konstruksiya anlayışı sinif anlayışında hasil edilir: məsələn, N sinifi və ya V sinifi, yəni isim və feillər sinifi. Z.Hərrisə görə, “N və V sinifləri haqqında demək olar ki, istənilən N the () V əhatəsində V qarşısında işlənir və istənilən V isə the N əhatəsində N-dən sonra işlənir”. “Eyni N siniflərdən ibarət iki və daha artıq konstruksiya cümlədə eyni əhatədə həmin N siniflərin eyni dəsti ilə rast gəlinirsə, onda biz deyə bilərik ki, bu konstruksiyalardan biri digərinin transformudur və onlardan hər biri digərindən müəyyən transformasiyalar vasitəsilə əmələ gələ bilər”.⁴

N.Xomskinin yaradıcılığında transformasiya təhlili konsepsiyasının əsasını törəmə qrammatikası təşkil edir. Bu konsepsiyada dilin qrammatikası

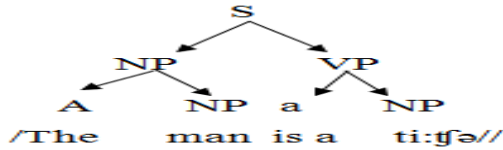
¹ Block B., Trager G. Outline of Linguistic Analysis. - N.Y., 1942, 140 s.

² Блумфилд Л. Ряд постулатов для науки о языке //Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XXвеков в очерках и извлечениях. М.: Просвещение, 1965, с.200-208.

³ Хэррис З.С. Совместная встречаемость и трансформация в языковой структуре //Новое в лингвистике. М.: Изд-во лит. на иностр. яз. 1962. Вып. 2, 529 с.

⁴ Yənə orada, s. 537

mahiyyət etibarı ilə bütün dili törədici quruluş kimi nəzərdən keçirir: “dilin qrammatikası mahiyyətinə görə dilin nəzəriyyəsidir”.¹ N.Xomski aşağıdakı söyləm strukturu modelindən istifadə edir (bax: sxem 1.3)

Bu modeldə başlanğıc strukturla başlayan, sonra isə əvəzətmə qaydaları tətbiq etməklə aktuallaşan həlqələr zəncirinin sonluğu kimi götürülürdü:

S= NP+VP (cümlə = ismi söyləm+ feili söyləm)

N= A+NP (isim = artıql+ismi söyləm).

N.Xomskinin istifadə etdiyi 3-cü model transformasiya modelidir. Transformasiya modelində hazır cümlələr arasında simmetrik əlaqələr şəbəkəsi deyil, onlar bu cür həlqələri digərlərinə çevirmə qaydalarıdır. Transformasiyalar nüvə cümlələrdən fərqli strukturlara malik qrammatik cümlələr törədir. Məsələn, /The boy will read the book// (Oğlan kitab oxuyacaq) → /The book will be read by the boy// (Kitab oğlan tərəfindən oxunacaq).²

I fəslin 5-ci yarımfəslində Danimarka strukturalizminin linqvis-tik konsepsiyası araşdırılır. Qlossematiklərin dilçilik konsepsiyasının iki səciyyəvi cəhəti var: birincisi, onlar dilçilikdə diaxronik aspekti qəbul etmirlər, ikincisi, ümumi dilçilik nəzəriyyəsi yaratmaq üçün konkret dil materialını nəzərə almırlar. L.Yelmslevə görə, linqvistika dili dildənkənar (fizioloji, psixoloji, məntiqi, sosioloji və s.) hadisələrin konqlemeratı kimi yox, müstəqil bütöv, “sui generis” struktur kimi əhatə etməyə təşəbbüs göstərməlidir: “yalnız bu yolla dilin daxili mahiyyətini təşkil etməyən əlaqələrdən abstraksiya olunaraq dili elmi cəhətdən nəzərdən keçirmək olar”.³ Qlossematiklərdə təhlil mətnədən başlayaraq daha kiçik hissələrə bölünməyən elementlərə (ifadə planı fiquruna - kenemə, fonemə və məzmun planı fiqurlarına elementar mənə vahidlərinə, pleremə üzvlərinə) qədər aparılır. Onlar həm də kommutasiya metodunu hazırlaya bilmişlər. L.Yelmslevə görə, “kommutasiya iki ifadə elementi arasında o zaman olur ki, onların bir-birini əvəz etməsi ifadə edilənin

¹ Хомский Н. Синтаксические структуры // Новое в лингвистике: Сб. ст. / Сост., ред. И вступ. ст. В.А.Звегинцева, М.: 1962, Вып. 2, 456 с.

² Veysəlli F.Y. Dil. Bakı: Təhsil NPM, 2007, s. 258.

³ Ульдалль Х.И. Основы глоссематики (Исследование методологии гуманитарных наук по специальным приложениям к лингвистике / Х.И. Ульдалль // Зарубежная лингвистика. Ч. 1. М.: Прогресс, 1999, с. 257 - 303.

elementlərinin əvəz olunmasına səbəb olsun və ya ifadə edilənin iki elementi arasında o zaman olur ki, onların bir-birini əvəz etməsi ifadə edənin elementlərinin əvəz olunmasına səbəb olsun”.¹

I fəslin 6-cı yarım fəslində Fransa strukturalizminin linqvistik konsepsiyası araşdırılır. A.Martine transformasion-törəmə qrammatikanın absrakt-məntiqi formallaşdırılmış quruluşlarını tənqid edərək yazırdı ki, riyaziyyat linqvist üçün dilçiliyin əsasında qurulduğu model deyil, işlək instrumentdir. A.Martine funksional dilçiliyin müstəqilliyini və sərbəstliyini qeyd edərək, onu transformasion-generativ qrammatikaya qarşı qoyur.²

A.Martineyə görə, “ünsiyyət dilin əsas funksiyasıdır”.³ “Fransızlar” dilə dinamik və dəyişkən sistem kimi yanaşır və dildəki dəyişmələri dil daşıyıcılarının ehtiyacları ilə əlaqələndirirlər. A.Martinenin fikrincə, dildə dəyişmələri müəyyən edən universal səbəb qənaət prinsipidir. O, linqvistik qənaət qanununu “bir tərəfdən, səyə qənaət etmək cəhdi, digər tərəfdən, fərqin mənasını ötürmək üçün dildə zərurinin saxlanılmasını tələb edən ünsiyyət tələbatı arasındakı daimi ziddiyyət” kimi izah edir. “Fransızların” ikinci ən mühüm prinsipi dilin ikili üzvlənməsi prinsipidir; “söyləm yalnız ona görə xüsusi dil hadisəsidir ki, o, ikili üzvlənməyə məruz qala bilər”.⁴ Onun fikrincə, “üzvlənmə dil ümumiliyinin bütün üzvlərinə xas olan təcrübənin qruplaşdırılması üsuludur. 1-ci üzvlənmənin hər bir vahidində məna və səs forması təmsil olunur. O ki qaldı səs formasına, o, hər biri bir sözü digərindən fərqləndirən vahidlər ardıcılığına üzvlənə bilər. Məsələn, /tete/ (baş), /tante/ (xala), /terre/ (yer) və s. Bu xüsusiyyəti 2-ci üzvlənmə adlandırırlar. 1-ci üzvlənmənin vahidləri işarələyən və işarələyənləri ilə birlikdə işarələri təmsil edirlər və özləri də yuxarı səviyyənin vahidini əmələ gətirirlər. Monem ikitərəfli vahiddir – onun məna və forması var.”⁵

Dissertasiyanın **II fəslini “Azərbaycan dilçiliyi dünya dilçiliyi kontekstində”** adlanır. **II fəslin “Fonologiya sahəsində” yarım fəslində fonetikaya dair tədqiqat işləri təhlil edilir.** Azərbaycan dilinin fonetikasına dair ilk tədqiqatlar Ə.Dəmirçizadəyə məxsusdur. O, fonemə belə tərif verir: “Fonemlər bu və ya digər dildə olan sözlərin maddi qabığını təşkil edən və bir sözü başqasın-

¹ Ельмслев Л. Прологомены к теории языка //Новое в лингвистике. Вып. I. Перевод с английского Ю.К.Лекомцева. М.:1960, 327 с.

² Мартине А. Основы общей лингвистики. -В кн.: Новое в лингвистике. вып. 3. М.: 1969, с. 383.

³ Yenə orada, s. 372

⁴ Мартине А. Основы общей лингвистики. -В кн.: Новое в лингвистике. вып. 3. М.: 1969, с. 532.

⁵ Yenə orada, s. 535

dan nitq vahidi kimi, yəni ictimai mənalı vahid kimi fərqləndirən səslərdir”.¹ Daha sonra müəllif fonemin əlamətdar xüsusiyyətlərini qeyd edir: “fonem dil sisteminin müstəqil bir həlqəsi”, ...fonem sözdən ayrı deyil, ancaq söz daxilində ola bilən mənalı vahiddir, ...fonem dilin məna fərqi yarada bilən ən kiçik vahididir, ...fonem bir səsdən, iki, hətta üç səsdən ibarət ola bilər (monofonq, diftonq, triftonq), sözdən, ifadədən və daha bir sıra şərtlərdən asılı olaraq bir fonem digər bir fonem çalarlığında işlənildikdə, yeni fonem formalaşması və ya fonem variantının formalaşması mümkündür, ...fonemlər silsiləli qarşılıqlı cütlüklərdən ibarət olur.”²

Azərbaycan dilinin fonoloji sisteminin öyrənilməsinə ciddi töhfələr verən F.Kazımovun fikrincə, “Azərbaycan dilində 15 sait fonem: /i, i:, e, e:, ə, ə:, ı, ü, ö, ö:, u, u:, o, a, a:/ vardır. Onlardan 9-u qısa, 6-sı uzundur və sonunculara yalnız alınma sözlərdə rast gəlinir”.³

Azərbaycan dilinin fonoloji sisteminin tədqiqində A.Axundovun tədqiqatları xüsusi yer tutur. A.Axundovun son əsərində Azərbaycan dilinin fonoloji sistemində fonemlərin sayına münasibətdə mövqeyi sonda xeyli aydınlaşır. Məsələn, o yazır: “Azərbaycan dilinin fonoloji sistemində 9 sait fonem vardır - /i/, /e/, /u/, /o/, /ö/, /ə/, /a/, /ü/, /ı/.”⁴

F.Veysəlli uzun saitlərin fonematikliyini qəbul etmir: “Azərbaycan dilində uzun saitlər ya rudimentlər, ya da innovasiyalardır. Azərbaycan dilinin müasir inkişaf mərhələsində uzun saitlər yoxdur”.⁵

II fəslin 2-ci yarım fəslində morfolojiyaya dair tədqiqatlar araşdırılır. Azərbaycan dilinin qrammatikasına aid “Müasir Azərbaycan dili” əsərində (1954) “Morfolojiya”ya 140 səhifə ayrılsa da,⁶ onda “morfem” termininə münasibət bildirilmir. M.Hüseynzadənin “Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya”⁷ əsərində də “morfem” termininin mənası açılmamışdır. Azərbaycan dilçiliyində söz strukturu hələ də “kök” və “şəkilçi” hissələrinə ayırılmalıdır. Bu ənənə A.Axundovun yaradıcılığında da davam etdirilir: “Morfemlər iki yerə bölünür - kök və şəkilçi morfemlər. Kök morfemlər qrammatik mə-

¹ Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: Maarif, 1984, s. 35.

² Yəne orada, s. 36.

³ Кязимов Ф. Система гласных фонем азербайджанского языка // Изв. АН СССР, ОЛЯ, 1952, т. XI, вып. 4, с. 300.

⁴ Yəne orada, s. 19.

⁵ Вейсалов Ф.Я. Спорные вопросы Азербайджанской фонологии (К постановке проблемы). Баку: 2002, с. 30.

⁶ Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1954, s.11.

⁷ Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1973, 358 s.

nadan başqa, potensial halda olsa da, həm də leksik anlayışları ifadə edir. Şəkilçi morfemlər isə yalnız qrammatik anlayışlar bildirir”.¹

Morfemi ən kiçik mənalı vahid hesab edən Q.Kazimov kök morfemləri xüsusi fərqləndirir.²

F.Y.Veysəlli morfemi çoxşaxəli və çoxtərəfli vahid kimi səciyyə edir: “morfemin eyniliyi üçün eyni semantik məna və eyni fonetik forma olmasıdır”.³ Əsərdə morfemlərin bölgüsü də verilir: kök (leksik, müstəqil, avto-semantik və ya sərbəst) morfemlər və qeyri-kök və ya affikslər (qrammatik) morfemlər. F.Veysəlli kök morfemləri 4 qrupda verir: 1) dəyişməz kök morfemlər; 2) dəyişməz kök morfemlər+sıfır morfem; 3) dəyişən kök morfemlər+şəkilçi morfem; 4) dəyişən kök morfemlər+sıfır morfem.⁴

II fəslin 3-cü yarım fəslində leksikaya dair tədqiqatlar araşdırılır.

S.Cəfərov “Müasir Azərbaycan dili. Leksika” (1970) əsərində sözün mənasına münasibət bildirərkən müəllif leksik və qrammatik mənalara fərqləndirir.⁵ Əsərdə çoxmənalı sözlərdən danışarkən o haqlı olaraq yazır: “çoxmənalı sözlərdə onun daşdığı mənalardan biri öz konkret ifadəsini ancaq mətnin daxilində tapır. Məsələn, /Ürəyimin yağı əridi//, /İşlərim yağ kimi gedir//, Qələm lap yağ kimi yazır//”. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi yollarından danışan S.Cəfərov bu amili yalnız sovet hakimiyyətinin qurulması ilə şərh edir. Halbuki dilin leksik qatının zənginləşməsi dildaxili və dilxarici amillərin birgə fəaliyyəti nəticəsində baş verir. Qeyd edək ki, müəllif burada konversiya hadisəsinə ümumiyyətlə toxunmur.⁶

A.Axundov dilin leksik səviyyəsini digər səviyyələrdən fərqləndirən üç cəhəti qeyd edir: 1) leksik səviyyə açıq sistemdir; 2) leksik-semantik sistem dilin xarici strukturu, dil üslubları və nitq fəaliyyətinin müxtəlif kommunikativ sahələri ilə bilavasitə bağlıdır; 3) leksik-semantik kateqoriyalar müxtəlif və çoxlu semantik əsaslara görə müəyyənləşir.⁷ O, frazeoloji vahidlərin 4 növünü qeyd edir: frazeoloji uyuşmalar, frazeoloji birləşmələr, frazeoloji qovuşmalar və frazeoloji ifadələr.⁸

¹ Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 280 s.

² Kazimov Q.Ş. Seçilmiş əsərləri. VIII cild. Bakı: Nurlan, 2010, s. 40

³ Veysəlli F.Y. Dilçiliyin əsasları. Studia Philologica VI. Bakı: Mütərcim, 2013, s.124

⁴ Veysəlli F.Y. Dilçiliyin əsasları. Studia Philologica VI. Bakı: Mütərcim, 2013, s. 124

⁵ Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı: Maarif, 1970, s.17.

⁶ Yenə orada, s. 61-62.

⁷ Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, s. 163-164

⁸ Yenə orada, s. 187

II fəslin 4-cü yarım fəsləli sintaksis sahəsində aparılmış işlərin tədqiqinə həsr edilmişdir. Ə.Dəmirçizadənin dilimizin sintaktik quruluşunun tədqiqinə aid əsərləri orijinallığı ilə seçilir. Müəllif cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növlərini geniş şəkildə işləmiş və əsas prinsip kimi məqsədlə avazlanmanı birgə götürməyi təklif edir. O, ilk dəfə tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrin oxşar və fərqli cəhətlərini nəzərdən keçirərək, budaq cümlələri çevrilmiş və müstəqil cümlələr adı altında iki növə ayırmışdır.¹

“Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis” əsərində sintaksisin obyekt kimi söz birləşməsi və cümlə götürülür. Cümlə söz birləşməsinin arasındakı fərqlə münasibət bildiren müəlliflərin fikrincə, “cümlənin əsas əlamətləri onun predikativ keyfiyyətə malik olması (modallıq da daxil olmaqla) və cümlə intonasiyası ilə müşayiət edilməsi”dir.²

Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələri öyrənən Ə.Abdullayev onların komponentləri arasında formal və semantik aspektləri fərqləndirir: “baş cümlə öz qrammatik vəziyyətinə görə daha sərbəstdir və budaq cümləni özünə tabe edir. ...“budaq cümlə qrammatik cəhətdən baş cümlədən asılıdır, semantik cəhətdən belə asılılıq olmaya da bilər”.³ Deməli, mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında qarşılıqlı əlaqənin məhz formal, informativ aspektlərini müəyyənləşdirməyə ehtiyac vardır.

Azərbaycan dilçiliyində sintaksisə dair tədqiqatlar arasında K.Abdullayevın əsərləri xüsusi yer tutur. K.Abdullayev, “cümlə üzvünün əsas əlaməti onun funksional dəyərə malik olmasıdır” ideyasından çıxış edir. Onun fikrincə, “...bütün cümlə üzvləri ...Azərbaycan türk dili cümləsində funksional baxımdan eyni dəyərə malik deyildir”.⁴ K.Abdullayev də tamamlığı baş üzv hesab edir, ikinci dərəcəli üzvlərə yalnız təyin və zərfliyi daxil edir, zərfliyi təyinin bir növü kimi götürməyi məsləhət görür: “sırf dilçilik baxımından yanaşan zaman tamamlığı da cümlənin nəinki kommunikativ, həm də struktur biçimi üçün əvəzsiz komponent kimi ayırmaq mümkündür. Yəni mübtədə və xəbərlə yanaşı, bərabər hüquqla tamamlıq da cümlənin baş üzvləri sırasına daxil edilə bilər”.⁵

K.Abdullayev tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərini müstəqil cümlələr hesab edir və “tabesiz mürəkkəb cümlə” adlandırılan dil vahidlərinin

¹ Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Cümlə üzvləri. Bakı: Azərneşr, s.5.

² Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. IV hissə. Bakı: Maarif, 1972, s. 6.

³ Abdullayev Ə. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı: Maarif, 1974, s.9.

⁴ Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 2017, s. 35.

⁵ Yəni orada, s. 36.

mətn sintaksisində öyrənilməsini düzgün hesab edir. Hətta Azərbaycan dilindəki /O acıqlı, qaradınməz adam hara, bu qədər incə hissələrin sahibi hara// tipli paralel tərkibli tabesiz mürəkkəb cümlələri də tabesiz mürəkkəb cümlə saymağı lazım bilməyən müəllif həmcins xəbərlə cümlələrin də varlığını inkar edir: “Əgər hər hansı cümlədə iki tam hüquqlu müstəqil xəbər olarsa, biz, deməli, bir cümlə ilə deyil, iki cümlə ilə rastlaşmış oluruq”.¹

Əsərin “Mətn sintaksisi” adlanan III hissəsində “dilçiliyin tədqiq obyektini olan mətnlə mətn dilçiliyinin obyektini olan mətni bir-birindən” fərqləndirmiş, sintaktik bütövü (mətni) “ümumi semantik və formal əlaqələrlə birləşən iki və daha artıq cümlənin birliyi” kimi qeyd etmiş, mətn və abzas məsələlərini ətraflı izah etmişdir.

Y.M.Seyidov sintaqm anlayışına münasibət bildirən ilk dilçilərimizdəndir. Lakin Y.M.Seyidov da sintaqm ilə bağlı fikirlərin icmalını vermək və onun söz birləşməsi ilə fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirməklə kifayətlənmişdir. Bununla belə, onun sintaqm və söz birləşməsi arasındakı fərqli cəhətləri açıb göstərməsi təqdirəlayiqdir.² A.Axundov isə sintaqmın dilçilikdə üç mənada işlədildiyini qeyd edir: “sintaqm fonetik vahid hesab olunur, ... müəyyən bir ibarənin üslubi üzvlənməsi nəticəsi mənasında işlənir. ...sintaktik vahid”dir.³

Sintaksisə dair tədqiqatlar arasında F.Y.Veysəllinin araşdırmaları da diqqəti cəlb edir. F.Veysəllinin fikrincə, “cümlə bizim ona verdiyimiz strukturur” ...“cümlənin intonasiya konturu sintaqm tərkiblə nizamlanır” ...intonasiya cümlədə “yeni ilə köhnənin qarşılaşmasını həyata keçirən dil vasitəsidir”.⁴

III fəsil “Koqnitiv dilçilik və diskurs problemləri Azərbaycan dilçiliyində” adlanır. **Bu fəslin I yarım fəslə “Koqnitiv dilçilik”** adlanır. Koqnitiv dilçilik XX əsrin ortalarında linqvistikada ümummetodoloji istiqamət kimi formalaşmışdır. Bununla bağlı İ.A.Bodue de Kurtenenin bir fikri keçərlidir: “Dil təfəkküründə varlıq və qeyri-varlıq, dünyanın bütün təzahürləri - həm maddi, həm də fərdi-psixoloji və sosial (ictimai) haqqında tam özünəməxsus dil bilgiləri aşkar etmək olar”.⁵ V.A.Maslovanın qeyd etdiyi kimi, koqnitiv dilçilik “dilnin ümumi mexanizm, koqnitiv sistem – işarələr sistemi kimi informasiyanın representasiyası (kodlaşdırılması) və transformasiyasında

¹ Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 2017, s. 62

² Seyidov Y.M. Əsərləri. 10 cildə. I.cild. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2006, s. 89-90.

³ Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, s. 154-155.

⁴ Veysəlli F.Y. Dil. Bakı: Təhsil NPM, 2007, s. 252

⁵ Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. т. 1, М.: Издательство Академии Наук СССР, 1963, с. 312.

mühüm rol oynayan linqvistik istiqamətdir” və ya “koqnitiv linqvistika dili informasiyanın kodlaşdırılması və transformasiyasında mühüm rol oynayan koqnitiv mexanizm kimi öyrənir”.¹

Dilə yeni baxış törəmə qrammatika ilə bağlıdır və linqvistik araşdırmaların yeni prinsiplər üzrə köklənməsində N.Xomskinin ideyaları mühüm rol oynamışdır. İnsan anadangəlmə dil qabiliyyətinə malikdir və bütün bəşəri dillərə universal keyfiyyət və əlamətlər xasdır, üstəlik bu universalilər dillər üçün ən vacibdir. Təbii dilə yüksək dərəcədə yaradıcı xarakter xasdır və bu insan dilini unikal hadisəyə çevirir.²

N.Xomskiyə görə, linqvistika uzun müddət dilin xarici təzahürlərini, eksterioriləşmiş dili öyrənməklə məşğul olmuşdur (E-language). Daha çətin problemin – “daxilimizdəki” dilin, interioriləşmiş dilin, yəni onun insan beynində necə representasiya olunduğunun öyrənilməsinə başlamağın vaxtı gəlib çatmışdır.³ N.Xomski konsepsiyasının əsasında hər bir real cümlə üçün onun daxili strukturunun müəyyənləşdirilməsi və transformasiya vasitəsilə üst struktura çevrilməsi ideyası dayanır. “Xomski inqilabı” linqvistikanın inkişafına ciddi təsir göstərmiş və tədqiqat obyektinin dilçilikdən kənara çıxmasına imkanlar açmışdır. Dilçilik “dili öz-özünə və özü üçün” nəzərdən keçirən elm olmaqdan qurtulmuş oldu. N.Xomskinin ideyalarının təsiri altında tədricən koqnitiv dilçiliyə transformasiya olunan psixolinqvistika təşəkkül tapır.⁴

Müxtəlif tip bilik strukturlarının araşdırılması və nitqin yaranması və idrak prosesində onların konseptləşməsi üsullarının öyrənilməsi dilə koqnitiv yanaşmanın əsas vəzifəsinə çevrilir. Danışanın kompetensiyası (səriştə -S.R.)⁵ və onun dil qabiliyyəti, yəni dilin mental məkan kimi təqdim edilməsi izah tələb edən əsas suallara çevrilmiş oldu. “Dil bilmək ... müəyyən mental vəziyyətdə olmaq deməkdir. ...bu müxtəlif tip mental representasiyaları

¹ Демьянков В.З., Е.С.Кубряковой. Краткий словарь когнитивных терминов. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1996, с. 53-55.

² Звегинцев. Язык и лингвистическая теория. М.: Изд-во МГУ, 1973, с. 71-73.

³ Хомский Н. Язык и мышление. М.: Изд-во МГУ, 1972, с. 15; Хомски Н. Dil və təfəkkür. İngilis dilindən tərcümə edəni və giriş məqalənin müəllifi - fil. e.d., prof. A.Y.Məmmədovdur, Bakı, 2006, 152 s.

⁴ The Making of Cognitive Science: Essays In Honor of George A. Miller. Cambridge University Press. 1988. Pp. 157–183.

⁵ Veysəlli F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları. Studia Philologica II. Morfemika, sintaqmatika. Bakı, Mütərcim, 2008, 308 s.

törədən və əlaqələndirən prinsiplər və qaydalar sistemindən ibarət müəyyən mental struktura malik olmaq deməkdir.¹

III fəslin 2-ci yarım fəslı “Koqnitiv dilçiliyin Azərbaycanında tətbiqi” adlanır. Azərbaycan dilçiliyində koqnitiv dilçilik üzrə ümumnəzəri problemlərin işlənilib hazırlanmasında dilçilərimizin dilin ayrı-ayrı səviyyələri üzrə tədqiqatlarının platforma rolunu oynadığını söyləmək olar. Bu tədqiqat işlərində fraqmentar da olsa, dünyanın dil mənzərəsi, dil əlişkileri, habelə bilinqvizm şəraitində Azərbaycan dilinin fəaliyyətinin sosioliqivistik aspektləri və s. məsələlər öz əksini tapmışdır.

Koqnitiv dilçiliyin nəzəri problemlərinin -anlam anlayışı və dil strukturları vasitəsilə dünyanın dərkinə, danışığın koqnitiv modellərinin tipologiyasına, liqvikonseptlər əsasında insanın etnomental dünyasının dildə ifadəsinə, koqnitiv metaforlar və onların müxtəlif dillərin materialları ilə müqayisəli aspektdə tədqiqinə, bilinqvlərin dil şüurunun strukturunda Azərbaycan və öyrənilən dillərin konseptsferinin representasiyasının nəzəri aspektlərinə, dünyanın dəyərlər mənzərəsini əks etdirən sintaktik strukturların semantik-praqmatik məzmununun öyrənilməsinə, milli-mədəni dəyərlərin koqnitiv və liqvikokoqnitiv aspektlərdən dildə konseptləşməsinə Azərbaycan dilçiliyində xeyli əsərlər həsr edilmişdir.

Azərbaycan dilçiliyində anlam problemini ilk dəfə F.Y.Veysəlli araşdırmışdır. Problemin öyrənilməsinin Q.Frege yaradıcılığında xüsusi yeri olduğuna işarə edən müəllif ondan sitat gətirir: “İşarələndəndən başqa, bunu işarənin mənası da adlandırırılar, işarə ilə (ad, söz birləşməsi, yazılı işarə) bağlı bir şey də var ki, mən bunu işarənin anlamı adlandırardım (Sinn des Zeichens). Həmin anlamda təmsil olunanın (əşya, predmet və hadisənin) növü ifadə olunur. ...anlam əvvəlki həyat təcrübəsindən hər hansı bir hadisə və predmetin yaddaşda buraxdığı izdir ki, həmin izin əsasında biz işarənin predmet mənasını başa düşür, onu açə bilirik”.²

A.Məmmədov anlam prosesinin baş tutmasında metaforun rolunu xüsusi qeyd edir: “İnsanların anlam prosesinin kateqoriyalaşmasının öncədən hazır sistemlərinin bir hissəsi kimi metaforlar diskursda, əsasən müvafiq dünya görüşlərin müxtəlif yollarla təsvirini əks etdirir”. Müəlliflərin fikrincə, “metafor həyatın bir sahəsi haqqında digər sahə vasitəsilə düşüncə aləti kimi nəzərdən keçirilən konseptual metafordur. ...metafor liqivistik obrazların

¹ Хомский Н. Язык и проблема знания // Вестник московского университета. - сер. 9. Филология. -1996. №2/4, с. 157–160.

² Veysəlli F.Y. Semiotika. Studia Philologica. IV. Bakı: Mütərcim, 2010, s.11, 14.

köməyi ilə təfəkkürdə kontekstə uyğun olaraq emosional rəsm qalereyası yaradır və bu idrak üçün əyani situasiya rolu oynayır” ...metaforun psixoloji mahiyyəti eşidənin psixi fəaliyyətini fəallaşdırmaqdan, ekspressiv effekti artırmaqdan ibarətdir”.¹

F.Veysəlli koqnitiv dilçiliyin əsas anlayışlarını və perspektivlərini, habelə koqnitiv dilçiliklə sıx bağlı məsələlərə aydınlıq gətirməklə yanaşı, koqnisiyanın neyrologiya ilə əlaqələrini, dünya mənzərəsini, dünyanın dil mənzərəsini açıb göstərir, dilöyrənmənin mental və neyroloji aspektlərini şərh edir, dilöyrənmənin linqvistik özəlliklərini uşaq dili əsasında geniş işıqlandırır: “koqnitiv paradıqm çərçivəsində dil insanın koqnitiv fəaliyyətinin əsas ifadəsidir. Dil və insan düşüncəsi qırılmaz tellərlə bağlıdır. ... koqnisiya insanın bilgi fəallığının məcmusunu əhatə etməklə bütün əqli fəaliyyətin struktur və proseslərini nizamlayır”.²

III fəslin 3-cü yarımfəslı “*Diskursun Azərbaycan dilçiliyində tədqıqı*”nə həsr edilmişdir. Bu gün dilçilikdə antropoloji və funksional-semantik aspektlərə əsaslanan diskursiv araşdırmalar linqvistik tədqıqatların əsas qayəsini təşkil edir.

Son dövrlərdə Azərbaycan dilçiliyində dilin hərəkətdə, danışıq aktında fəaliyyətinin tədqıq edilməsinə üstünlük verilməsi tədqıqatların əsas cəhətlərindən biridir. F.Y.Veysəlliyə görə, “ünsiyyətə semiotik planda yanaşanda, onun linqvosemiotik vasitələrin bilavasitə iştirakı ilə həyata keçirilən hərəkət hesab edilməsi də diskursun geniş vüsət almasına səbəb olan amillərdən”dir və “diskurs digər kommunikatıv vasitələrin çulğalaşdığı meydandır, onun funksiyası, növləri, hüdudları və əlamətləri müəyyən mənada sırf dil elementlərindən başqa fərqli cəhətlərin də aşkar edilməsilə səciyyələnir”.³

“XX əsrin sonuna doğru koqnitiv elmlər adlanan fənlərərası digər yeni bir humanitar sahə də tədricən təşəkkül tapmağa başladı. Burada isə artıq bilik və onun strukturları diqqət mərkəzinə gətirildi”.⁴ A.Məmmədova görə, “diskurs insanın koqnitiv mexanizminin ümumi aspektlərini izah edən ideal bir platformadır və faktiki olaraq, biliyin strukturları olan konseptlərlə müxtəlif səviyyəli və təbiətli linqvistik representasiyalar arasında əlaqələrin yaranmasını

¹ Veysəlli F.Y. Semiotika. Studia Philologica. IV. Bakı: Mütərcim, 2010, s. 47, 50.

² Veysəlli F.Y. Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışları və prespektivləri. Studia philologica. VII. Bakı: Mütərcim, 2015, s. 27.

³ Veysəlli F.Y. Diskurs təhlilinə giriş. -Bakı: Təhsil: NPM, 2010, s. 9,10

⁴ Məmmədov A., Məmmədov M. Diskurs tədqıqı. Dərs vəsaiti. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2013, s. 4.

təmin edir ... diqqət artıq diskursun yaranmasında yalnız sərt sosial situasiyanın deyil, həmçinin kommunikativ situasiyanın da həlledici roluna yönəlmişdir”.¹

Diskursun formal təşkilində sintaqmatik üzvləmə və söz sırasının rolu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. F.Veysəllinin fikrincə, belə vahid kimi “diskursun daxili üzvlənməsində fonetik bütöv təsiri bağışlayan, qrammatik cəhətdən formalaşmış struktur olan, semantik baxımdan konkret məna bildirən sintaqm çıxış edə bilər ..., söz sırası da diskursun formal təşkilində mühüm rol oynayır. ...intonasiya komponentləri diskursu struktur baxımdan sintaqmlar vasitəsilə bir bütövə çevirir”.²

Tədqiqat işində aşağıdakı *nəticələr* əldə olunmuşdur:

1. Azərbaycan dilçiliyinə dair elmi-nəzəri mənbələrin təhlili bu sahədə ciddi dönüş sovetlər dövrünə təsadüf etdiyini göstərir. Dilçiliyin müxtəlif sahələrinə dair tədqiqatlar və elmi-metodik araşdırmalar Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra daha sistemli xarakter daşımağa başlamış, dilin bütün aspektləri - fonoloji, morfoloji, leksik, sintaktik sahələri üzrə elmi araşdırmaların sayı həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət baxımdan yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Bu zaman dünya dilçiliyində qabaqcıl mövqeləri tutmuş məktəblərin elmi-nəzəri müddəalarından istifadə edilir.

2. Dilçilik elminin inkişafında komparativizm (və ya taksonomik paradiqm), sistem-struktur, kommunikativ-praqmatik və diskursiv-koqnitiv paradiqlər fərqləndirilir. Lakin bu paradiqləri müqayisəli-tarixi, sistem-struktur və antroposentrik olmaqla üç elmi paradiqm kimi də vermək olar. Dünya dilçilik elminin tərkib hissəsi olan Azərbaycan dilçiliyinin inkişafı da bu qeyd edilən nəzəri mərhələlərdən keçmişdir.

3. Azərbaycan dilinin fonoloji sisteminin bu və ya digər problemlərinin öyrənilməsində tədqiqatçılar arasında fikir ayrılığının olduğu müşahidə edilir. Bu cür fikir ayrılığına dilimizin fonem inventarının sayı, bu və ya digər səslərin fonematikliyi, habelə dilin fonem inventarının müəyyənləşdirilməsində tətbiq edilən meyarların fərqliliyini göstərmək olar.

4. XX əsrin son onilliyi və XXI əsr müstəqillik illərində Azərbaycanda dilin sistem və struktur xüsusiyyətlərinin tədqiqi istiqamətində ciddi dönüş yaranmışdır. Bu illərdə Azərbaycanda tipoloji xarakterli elmi araşdırmaların sayı hiss olunacaq dərəcədə artmış, milli auditoriya üçün elmi-tədqiqat işləri yazılmış və bu gün də davam etməkdədir.

¹ Məmmədov A., Məmmədov M. Diskurs tədqiqi. Dərs vəsaiti. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2013, s. 45

² Veysəlli F.Y. Göstərilən əsəri, s. 84.

5. Müstəqillik illərində respublikamızda metadilçilik sahəsi də sürətlə inkişaf etməyə başlamışdı. Son illər ərzində bu sahədə fundamental monoqrafiyalar, dərsliklərlə yanaşı, leksikoqrafik işlər də sistemli şəkildə aparılmaqdadır.

6. İnteqral paradiqmli müasir dilçiliyin əsasını dilçiliyin müxtəlif aspektlərini nəzərə alan kompleks fənlərərası araşdırmalar təşkil edir. Dil faktlarına inteqral yanaşmanın mahiyyətini belə izah etmək olar: dilə generativ yanaşmaya tənqidi münasibətdə olan müxtəlif məktəb və cərəyanların nəzəriyyələrində biliyin yeni inteqral paradiqmini özünün ümumi istiqamətinə görə funksional, ruhuna görə konstruktiv, dilin formallaşdırılmış konsepsiyasında kənara çıxmaqda israrlı olduğuna görə diqtə edən kimi dəyərləndirmək olar. İnteqral paradiqmin əsasını dilə koqnitiv-diskursiv yanaşma təşkil edir.

Tədqiqat işinin əsas məzmunu aşağıda çap olunmuş tezis və məqalələrdə öz əksini tapmışdır.

1. Müasir dilçilik cərəyanları Azərbaycan dilçilərinin əsərlərində. Xarici Dillərin Tədrisinin Aktual Problemləri, Respublika Elmi-Praktiki Konfransının Materialları, Bakı, 7-8 may 2014-cü il, s.283-285
2. Müasir dilçilik cərəyanları Azərbaycan dilçilərinin əsərlərində. Azərbaycanda Xarici Dillər №2 (25), Bakı 2014, s.32-36
3. Koqnitiv dilçiliyin Azərbaycanda tətbiqi. Koqnitiv və Tətbiqi Dilçiliyin Aktual Problemləri, Beynəlxalq Elmi Konfransın Tezisləri, 20-21 oktyabr, Bakı 2016, s.210-211
4. Qlossematika məktəbinin yaranması və əsas müddəaları. Filologiya Məsələləri, №4, Bakı 2017, s.284-291
5. F.F.Fortunatovun linqvistik konsepsiyası haqqında bir neçə söz. ADU-nun Elmi xəbərləri, №2, Bakı 2017, s.118-123
6. İ.A.Boduen de Kurtenenin linqvistik görüşlərinə dair. Dil və Ədəbiyyat, № 2 (102), Bakı 2017, s.47-49
7. Истоки и перспективы когнитивных исследований в Азербайджане. Сборник научных трудов «Ученые записки» Т.25 (2018 г.)

ОТРАЖЕНИЕ НОВЫХ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ НАПРАВЛЕНИЙ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

РЕЗЮМЕ

Целью данной диссертационной работы является исследование современных течений в мировой лингвистике и их влияние на азербайджанское языкознание.

Работа состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обосновываются актуальность и новизна темы, определяются цель и задачи работы, объект и предмет исследования, его теоретическое и практическое значение, формулируются основные положения, выносимые на защиту. Здесь же определяются методы исследования, а также даются сведения об апробации исследования и о структуре работы.

В первой главе диссертации под названием “Анализ современных лингвистических направлений” рассматриваются теоретические положения ленинградской (СПб), московской школы, пражской функциональной школы, американской дескриптивной школы, копенгагенской глоссематической школы и французского структурализма.

Во второй главе диссертации под названием “Азербайджанское языкознание в контексте мировой лингвистики” рассматривается влияние мирового языкознания на различные области азербайджанской лингвистики.

Третья глава диссертации под названием “Проблемы дискурса и когнитивной лингвистики в азербайджанском языкознании” посвящена исследованию проблем дискурса и когнитивной лингвистики. В данной главе также рассматривается влияние этих направлений на развитие азербайджанской лингвистики.

В заключении обобщаются результаты исследования.

**REFLECTION OF NEW LINGUISTIC DIRECTIONS IN
AZERBAIJAN LINGUISTICS**

SUMMARY

The purpose of this research work is to study modern linguistic trends and their influence on Azerbaijani linguistics.

The work consists of an introduction, three chapters, a conclusion and a list of used literature.

In the introduction, the urgency and novelty of the topic are substantiated, the purpose and tasks of the work, the object of research, its theoretical and practical significance are determined, and the main provisions for defense are formulated. Here, the methods of investigation are determined, and also information is given about the approbation of the research and the structure of the work.

In the first chapter of the thesis - "*Analysis of modern linguistic orientations*", examines the theoretical aspects of the St. Petersburg (SPb), the Moscow schools, as well as the Prague Functional, the American Descriptive, the Copenhagen Glossary Schools, and the French Structuralism.

The second chapter of the thesis "*The Azerbaijani Linguistics in the Context of World Linguistics*" examines the influence of world linguistics on various areas of Azerbaijani linguistics.

The third chapter of the thesis, entitled "*Problems of Discourse and Cognitive Linguistics in Azerbaijani Linguistics*", is devoted to the study of discourse problems and cognitive linguistics. This chapter also considers the influence of these directions on the development of Azerbaijani linguistics.

In conclusion, the results of the study are summarized.

Kağız formatı: 60/84 16/1

Sayı: 100

AMEA-nın mətbəəsində çap olunmuşdur

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ им. НАСИМИ**

На правах рукописи

СЕВИНДЖ РАСИМ ГЫЗЫ РЗАЕВА

**ОТРАЖЕНИЕ НОВЫХ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ НАПРАВЛЕНИЙ
В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ**

5704.01- Теория языка

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой
степени доктора философии по филологии**

БАКУ – 2018